

Józef Krzysztof Gierowski

Czynniki ryzyka i opiniowanie przemocy u adolescentów¹

Risk factors and opinions in violence in juvenile people

Zakład Psychologii Lekarskiej Katedry Psychiatrii CM UJ
Instytut Ekspertyz Sądowych w Krakowie

Streszczenie

Celem prezentowanych badań było opracowanie modelu przestępczego zachowania nieletnich uwzględniającego z jednej strony czynniki ryzyka diagnozowane za pomocą kwestionariusza SAVRY, z drugiej strony procesy i mechanizmy psychologiczne leżące u podłoża antyspołecznej aktywności młodzieży.

Grupę badaną stanowiło 98 nieletnich, którzy zostali poddani badaniom psychologicznym za pomocą kwestionariusza SAVRY oraz następujących metod testowych:

- Kwestionariusz Orientacji Życiowej – SOC-29 A. Antonovskiego
- Kwestionariusz Osobowości Eysencka – EPQ-R
- Skala Empatii Mehrabina i Epsteina
- Skala I-E Rottera
- Kwestionariusz Radzenia Sobie – CISS

Analiza uzyskanych wyników badań pozwoliła na wyłonienie grup nieletnich o podobnych profilach czynników ryzyka. W analizie zastosowano K-means clustering. Wyodrębniono trzy grupy nieletnich cechujące się różnym natężeniem i profilem czynników ryzyka. W pierwszej grupie występował najwyższy czynnik historyczny, społeczny i indywidualny przy niskim (lub bardzo niskim) czynniku ochronnym. W drugiej grupie jako najniższe występowały czynniki historyczny i społeczny, czynnik indywidualny kształtował się na poziomie przeciętnym, jako najwyższy zaznaczył się czynnik ochronny. W trzeciej grupie czynnik historyczny i społeczny kształtował się na poziomie przeciętnym, najniższy był czynnik indywidualny, natomiast czynnik ochronny był niski lub bardzo niski.

W artykule przedstawiono analizę związku między wyodrębnionymi grupami nieletnich a ich wybranymi cechami osobowości.

Summary

The aim of the presented research was to elaborate a criminal behaviour model of juveniles taking into account, on one side the risk factors, diagnosed by means of SAVRY questionnaire, and on the other side, the psychological processes and mechanisms underlying the asocial activity of youth.

The examined group consisted of 98 juveniles, who underwent psychological examination by means of SAVRY questionnaire and the following testing methods: Eysenck Personality Questionnaire-Revised (EPQ-R), A. Antonovsky's Sense of Coherence Scale (SOC-29), J.B. Rotter's I-E Scale, Coping Inventory for Stressful Situations (CISS) Scale of Emphaty, Mehrabin's and Epstein's.

¹ Praca wygłoszona podczas konferencji *Wszystko o agresji*, Warszawa 8–9 kwietnia 2005.

The analysis of the obtained results allowed for the differentiation of juvenile groups having similar profile of risk factors. In the analysis, a K-means clustering method was applied. Three groups of juveniles were differentiated, according to the intensity and the risk profile. In the first group there was the highest historical, social and individual factor with a low (or a very low) security factor. In the second group the lowest were historical and social factors, whereas the individual factor was on the average scale, with the security factor being the highest. In the third group the historical and the social factors were average, the lowest was the individual factor, while the security factor was low or very low.

The paper will present the analysis of the relationship between the group of the juveniles and the selected personality traits of juveniles.

Słowa kluczowe: przestępczość nieletnich, czynniki ryzyka

Key words: juvenile delinquents, risk of factors

1. Model czynników ryzyka jako próba wyjaśnienia przyczyn przestępczości nieletnich

Pierwsze próby opisu i wyjaśniania zagadnień dotyczących przestępczości podejmowane były już w pracach myślicieli starożytnych i średniowiecznych.

Literatura kryminologiczna dostarcza ogromnej ilości koncepcji wyjaśniających zjawisko przestępczości. Ze względu na dyscypliny teoretyczne, z których owe koncepcje się wywodzą, wyróżnić można trzy główne nurty:

● **Biologiczny**

Autorzy teorii biologicznych w swoich rozważaniach koncentrują się na cechach biologicznych, pod względem których sprawca przestępstwa różnić się ma od reszty populacji. Do cech tych zalicza się m.in.: właściwości antropologiczne, genetyczne czy neurofizjologiczne.

● **Socjologiczny**

Nurt ten rozważa przestępczość jako zjawisko społeczne. Według jego przedstawicieli określone warunki społeczne mogą generować zachowania przestępcze. W podejściu tym akcentuje się rolę wzajemnych interakcji pomiędzy jednostką a szerszą strukturą społeczną.

● **Psychologiczny**

Teorie w ramach nurtu psychologicznego skupiają się na osobie sprawcy, badając związek zmiennych o charakterze psychologicznym z zachowaniami przestępczymi. Niektóre z koncepcji psychologicznych poszukują ewentualnego trwałego zespołu cech, próbując w ten sposób określić tzw. osobowość przestępczą.

Koncepcje te zakładają, iż określone zmienne psychologiczne w pewnych sytuacjach mogą ułatwiać jednostce wybór zachowania przestępczego, bądź utrudniać jej wybór postępowania właściwego.

Ze względu na fakt wyodrębniania coraz liczniejszych czynników kryminogennych, zarówno biologicznych, jak i socjologicznych oraz psychologicznych, coraz wyraźniej zarysowuje się konieczność całościowego spojrzenia na problematykę determinant przestępczości.

1.1. Model czynników ryzyka

We współczesnych badaniach i teoriach psychologiczno-kryminologicznych odchodzi się od poszukiwania wyizolowanych cech osobowościowych jako jedy-nych wskaźników zachowań przestępczych i, wzorując się na dynamicznym modelu rozwoju osobowości, postuluje się wzajemne oddziaływanie zarówno czynników osobowościowych, jak i społecznych. Podejście to, zwane **wieloczynnikowym**, zapoczątkowane zostało w latach 50. przez Gluecków. Zgodnie z jego założeniami nie istnieje jedna przyczyna przestępczości, racjonalne jest natomiast poszukiwanie różnorodnych czynników i zmiennych mających wpływ funkcjonowanie osób zaburzonych i społecznie nieprzystosowanych.

Proces ten zmierza do wskazania tzw. **czynników ryzyka**, o których wiadomo, iż odgrywać mogą istotną rolę prognostyczną, umożliwiając tym samym przewidywanie zachowań przestępczych. Poszukiwanie czynników ryzyka opiera się na dwóch głównych założeniach (Wolska 2001, 2002):

1. Ludzie mimo istniejących między nimi różnic, mają wiele cech wspólnych; ci zaś, którzy odznaczają się podobnymi cechami osobowości, przebywają w podobnych warunkach środowiskowych. mają podobną historię życia, podobnie zachowywali się w przeszłości, będą wykazywać w przyszłości tendencje do podobnych zachowań.
2. Zachowanie poszczególnych ludzi cechuje pewna stałość.

Na podstawie przeprowadzonych badań (Brzeziński 1997) stwierdzono także, iż osobnicy charakteryzujący się podobnym zespołem czynników, przeważnie zachowywali się w ten sam sposób. Uzasadnione jest więc poszukiwanie mechanizmów i zasad, według których kształtuje się określone zachowanie, w tym również i przestępcze.

1.2. Badania nad czynnikami ryzyka

Współczesne metody badań w zakresie prognozy zachowań przestępczych zostały zapoczątkowane przez Burgessa (1925, za: Wolska 2001). Na podstawie analizy akt sądowych 3000 zwolnionych warunkowo więźniów próbował on określić czynniki sprzyjające przedwczesnemu wyjściu z więzienia. W efekcie wyodrębnił 21 czynników, obejmujących takie kategorie jak: działalność przestępcza, warunki rodzinne i społeczne, cechy osobowościowe, zachowanie w zakładzie karnym itp. Wyróżnione czynniki podzielił na pomyślne i niepomyślne, a następnie stosując tzw. punktację dobrego rokowania (tzn. za każdy pomyślny czynnik sprawca otrzymywał jeden punkt) przypisywał im punkty. To posłużyło do utworzenia tablicy prognostycznej, która miała być przydatna w przewidywaniu zachowania badanych w okresie warunkowego zwolnienia.

Słabym punktem metody Burgessa było przypisywanie jednakowej wagi wszystkim czynnikom oraz wysoka korelacja między poszczególnymi zmiennymi.

Najpełniejsze badania dotyczące prognozy zachowań przestępczych przeprowadzili S. i E. Glueckowie (1950, za: Wolska 2001). Przy pomocy obliczeń

statystycznych określili wagę wyróżnionych czynników kryminologicznych, aby na ich podstawie ustalić parametry środowiska społecznego warunkujące poprawność bądź niepoprawność kryminalną w przyszłości. Na podstawie szczegółowych wywiadów środowiskowych, a także badań lekarskich, psychiatrycznych oraz psychologicznych dokonali porównania dwóch 500-osobowych grup chłopców w wieku do 15 roku życia, popełniających czyny przestępcze oraz niewchodzących w konflikt z prawem.

Uzyskane w ten sposób dane posłużyły do ułożenia trzech tablic prognostycznych umożliwiających, ich zdaniem, określenie stylu funkcjonowania danej osoby w przyszłości. Tablice te zawierały: wskaźniki środowiskowe, dane pochodzące z badania testem Rorschacha oraz wyniki uzyskane w toku badań lekarskich ogólnych i psychiatrycznych. Podstawą do utworzenia każdej z tablic było wyselekcjonowanie z poszczególnych grup danych pięciu czynników, które pojawiały się najwcześniej w życiu badanych i tych, które występowały najczęściej. Zgodnie z powyższą zasadą w tablicy czynników społecznych wyodrębniono:

- postawę ojca (zbyt surowa – zbyt łagodna – zdecydowana, ale pełna zrozumienia);
- opiekę ze strony matki (niedostateczna – względna – odpowiedzialna);
- stosunek uczuciowy ojca do chłopca (wrogi – obojętny – serdeczny);
- stosunek uczuciowy matki do chłopca (wrogi – obojętny – serdeczny) oraz
- spójność w rodzinie (brak spójności – pewne jej przejawy – zadowalająca spójność).

Metodę Gluecków krytykowano m.in. za: pomijanie wielu istotnych czynników społecznych, opieranie się jedynie na danych retrospektywnych, stosowanie psychiatrycznych i psychologicznych metod badawczych o niewystarczającej rzetelności, a także brak solidnych podstaw teoretycznych.

Badania Gluecków kontynuowali Sampson i Laub (1995, za: Wolska 2001), którzy zgromadzony materiał uzupełnili o dane dotyczące dorosłego życia i dalszych losów osób badanych. Uzyskane wyniki pozwoliły im na stwierdzenie, iż zachowania dewiacyjne pojawiające się w okresie dzieciństwa są zazwyczaj kontynuowane w wieku dojrzałym, a zapobiec temu mogą jedynie więzi utworzone w okresie dorosłości.

W Polsce badaniami nad prognozą recydywy nieletnich zajmowała się między innymi Ostrihanska (1975). Na podstawie analiz akt sądowych, informacji pochodzących z wywiadów środowiskowych oraz danych uzyskanych z badań psychologicznych i lekarskich wyodrębniła 23 czynniki mające znaczenie dla prognozy, mieszczące się w trzech obszarach charakteryzujących:

- środowisko rodzinne
- osobowość i sytuacje szkolna
- nasilenie demoralizacji

Największą wartość prognostyczną okazały się mieć: wczesny wiek w chwili popełnienia pierwszego przestępstwa (poniżej 11 roku życia), uczestnictwo w grupie przestępczej, picie alkoholu, ucieczki z domu, wagary, niepodejmowanie pracy, zaburzenia osobowości oraz systematyczność popełniania przestępstw.

1.3. Metody pomiaru czynników ryzyka

Pomiar czynników ryzyka i określenie ich wpływu na rozwój tendencji anty-społecznych u młodzieży jest podstawą prognozowania w zakresie występowania zachowań przestępczych wśród nieletnich oraz profilaktyki związanej z zapobieganiem patologiom społecznym.

W połowie lat 80. nastąpił znaczny postęp w zakresie badań i praktyki związanej z szacowaniem oceny ryzyka u dorosłych pacjentów psychiatrycznych i przestępców kryminalnych. Uzyskane wyniki próbowano przenieść na grunt badań nad przestępczością nieletnich. Dotychczas stosowany model przewidywania oparty był na założeniu, iż zagrożenie (ryzyko) jest związane z właściwościami osobniczymi, a zatem jest statyczne i nie podlega zmianom (Borum, Bartel i Forth, 2002). W klasycznym, tradycyjnym ujęciu ocena zagrożenia miała charakter czysto kliniczny i nieustrukturywany. Do zadań oceniającego należało ustalenie czy dana osoba jest „niebezpieczna”, a dokonywano tego na podstawie historii życia, danych środowiskowych i klinicznych, czasem wykorzystywano też wyniki badań psychologicznych takich jak MMPI czy test Rorschacha. Zmiany w podejściu do oceny ryzyka wprowadzone w ostatnich dwudziestu latach dokonane zostały w zakresie koncepcji, przedmiotu oceny oraz metody oceny (por. Corrado, Roesch, Hart i Gierowski 2002).

Zgodnie z współczesnymi koncepcjami, postrzegającymi ryzyko jako zespół czynników zewnętrznych i wewnętrznych, stworzony został konstrukt ryzyka (zagrożenia), charakteryzujący się trzema cechami:

- **kontekstualnością**, co oznacza, że ryzyko wystąpienia w przyszłości zachowań związanych z użyciem przemocy jest w wysokim stopniu zależne od sytuacji i okoliczności;
- **dynamiką**, czyli podlega zmianom oraz
- **nasileniem**, co oznacza, że ryzyko rozpatruje się na *continuum*.

W podejściu tym, zadaniem oceniającego jest określenie natury i stopnia ryzyka wystąpienia pewnego rodzaju zachowań u osoby o określonych właściwościach, w przewidywanych warunkach i kontekście (por. Borum, Bartel i Forth 2002; Boer, Hart, Kropp, Webster 1997; Douglas, Webster, Hart, Eaves, Oglloff 2001).

Jednocześnie nastąpił rozwój systematycznych badań empirycznych zmierzających do ustalenia specyficznych czynników ryzyka, wyróżniających osoby, u których występują zachowania o charakterze przemocy. Dostrzeżono również przydatność statystycznych metod oceny ryzyka oraz podjęto próby stosowania ustrukturywanych narzędzi oceny klinicznej, np. opracowywanie wykazu czynników istotnych dla oceny ryzyka wraz z kryteriami ich kodowania (Dolan i Doyle 2000; Hartman, Hollweg, Nedopil 2001).

Jednym z narzędzi służących do pomiaru czynników ryzyka, opartym na modelu ustrukturywanej oceny, jest Arkusz Oceny Ryzyka Wystąpienia Zachowań o charakterze Przemocy u Młodzieży – SAVRY (*Structured Assessment of Violence Risk in Youth*), którego autorami są: Borum, R., Bartel, P., Forth, A. SAVRY

obejmuje cztery kategorie danych, wśród których wyróżniono czynniki historyczne, społeczne, indywidualne oraz ochronne.

Historyczne czynniki ryzyka koncentrują się na zachowaniach o charakterze przemocy, a także doświadczeniach badanego mających miejsce w przeszłości. Do czynników tych zalicza się:

- występujące w przeszłości zachowania o charakterze przemocy;
- występujące w przeszłości zachowania przestępcze bez użycia przemocy;
- wczesne pojawienie się aktów przemocy;
- zakończone niepowodzeniem próby nadzoru, czy interwencji;
- samouszkodzenia i próby samobójcze;
- obserwowanie przemocy w domu;
- celowe zadawanie bólu fizycznego i zaniedbywanie w dzieciństwie przez opiekunów;
- przestępczość rodziców / opiekunów;
- zaburzenia ciągłości więzi z opiekunem;
- trudności szkolne.

Społeczne czynniki ryzyka skupiają się na relacjach interpersonalnych badanego, jego kontaktach z rodziną, rówieśnikami. Czynniki społeczne obejmują:

- kontakty z rówieśniczą grupą przestępczą;
- odrzucenie przez grupę rówieśniczą;
- wydarzenia stresujące i słabe mechanizmy radzenia sobie;
- niekonsekwentne oddziaływania wychowawcze rodziców;
- brak wsparcia społecznego / osobistego;
- przebywanie w społeczności przejawiającej cechy patologii.

Indywidualne czynniki ryzyka koncentrują się na postawach oraz kluczowych aspektach psychologicznego i behawioralnego funkcjonowania badanego. Wśród czynników tych wyróżniono:

- negatywne postawy (akceptowanie przemocy jako metody rozwiązywania problemów);
- skłonność do podejmowania ryzyka / zachowania impulsywne;
- problemy z nadużywaniem alkoholu, narkotyków;
- problemy w radzeniu sobie ze złością (problemy z ujawnianiem gniewu, irytacji);
- niski poziom empatii i brak wyrzutów sumienia;
- deficyty uwagi, trudności wynikające z nadpobudliwości (ADHD);
- słaba motywacja do poddania się oddziaływaniom reedukacyjno-lecznicyzycznym;
- małe zaangażowanie i zainteresowanie nauką szkolną;

Negatywne działanie czynników ryzyka łagodzić może obecność wyróżnionych w SAVRY **czynników ochronnych** (zapobiegawczych). Wśród nich wymienia się:

- zachowania prospołeczne;
- silne wsparcie społeczne
- silne więzi uczuciowe
- pozytywna postawa wobec oddziaływań reedukacyjnych i autorytetów

- silna motywacja do osiągnięć szkolnych
- „elastyczna” osobowość; ponadprzeciętna inteligencja, osobowościowe i temperamentalne cechy dojrzałości i „elastyczności”.

Powstałe w ostatnich kilkunastu latach narzędzia badawcze służące do wykrywania i opisu czynników ryzyka (SAVRY, SVR-20, HCR-20) odpowiadają pod względem metodologicznym współczesnym standardom badawczym. Uwzględniają one bowiem zarówno układ i wzajemne powiązania pomiędzy wyodrębnionymi zmiennymi, jak również ich nasilenie, dynamikę i kontekstualność. Ich wartość diagnostyczna i przydatność do formułowania indywidualnych programów terapeutycznych, rehabilitacyjnych czy resocjalizacyjnych jest jednak ograniczona, ze względu na fakt, iż nie uwzględniają one opisu struktury i funkcjonowania osobowości badanego.

Brak możliwości odniesienia wyodrębnionych czynników ryzyka do funkcjonowania osobowości badanego sprawcy znacznie utrudnia stworzenie pełnej klinicznej diagnozy, która w sposób indywidualny, a zarazem całościowy (holistyczny) i funkcjonalny opisywałaby osobę sprawcy w wymiarach bio-psycho-społecznych. Mówiąc inaczej, wartość narzędzi diagnozujących nasilenie, układ i współwystępowanie czynników ryzyka, a także ich przydatność do formułowania indywidualnych programów terapeutycznych, rehabilitacyjnych czy resocjalizacyjnych jest znacznie ograniczona. Istnieje więc potrzeba takiej konceptualizacji psychologicznych mechanizmów prowadzących do przestępczości nieletnich, które uwzględniałyby z jednej strony opis wyodrębnionych i współwystępujących czynników ryzyka, z drugiej zaś, ich funkcjonalne powiązania ze strukturą i funkcjonowaniem osobowości badanego.

2. Konfiguracja czynników ryzyka i ich związek z niektórymi cechami osobowości u nieletnich – wyniki badań

Celem podjętych badań jest próba stworzenia modelu przestępczego zachowania nieletnich uwzględniającego zarówno pełny katalog czynników ryzyka, jak również wybranych zmiennych osobowościowych prowadzących do przestępnych zachowań charakteryzujących się znacznym nasileniem przemocy. Diagnoza samych tylko czynników ryzyka niesie szereg uproszczeń, nie ulega bowiem wątpliwości, że pomiędzy czynnikami ryzyka a funkcjonowaniem osobowości nieletnich zachodzi szereg zależności, których opis i diagnoza zwiększy trafność i rzetelność klinicznej diagnozy psychologiczno-sądowej. W przyjętym modelu badawczym czynniki ryzyka potraktowane są jako swoiste tło pozostające w zależnościach ze strukturalnymi i funkcjonalnymi właściwościami osobowościowymi badanych. Doboru zmiennych osobowościowych dokonano w oparciu o wyniki wielu badań psychologicznych wskazujących na istotną rolę wyodrębnionych zmiennych w mechanizmach prowadzących do zachowań przestępczych (Beelmann, Bliesener, Loesel 2000; Cooke, Michie 2001; Corrado, Roesch Hart, Gierowski 2002; Dolan, Doyle 2000; Farrington 1991; Loesel 2002).

Wyodrębnione narzędzia diagnozujące czynniki ryzyka (SAVRY, HCR, PCL-R, SVR-20) odpowiadają pod względem metodologicznym współczesnym standardom badawczym, gdyż uwzględniają zarówno układ i wzajemne powiązania pomiędzy wyodrębnionymi zmiennymi, jak również ich nasilenie, dynamikę i kontekstualność (Boer, Hart, Kropp, Webster 1997; Borum, Bartel, Forth 2002; Douglas, Webster, Hart, Eaves, Ogloff 2001; Gray, McGleish, Timmons, MacCulloch, Snowden 2003). Z zasady uwzględniają one podział czynników na historyczne, społeczne i indywidualne. Poprzez wprowadzenie grupy czynników ochronnych stwarzają także sprzyjające warunki do uwzględnienia paradygmatu salutogenetycznego. Metody te wprawdzie znacznie udoskonaliły procedury wykrywania zagrożenia wystąpienia zachowań o charakterze przemocy, jednak ograniczona okazała się ich przydatność do celów i zadań, realizowanych przez biegłych w procesie diagnozowania. Wynika to z faktu, że nie uwzględniają całego klinicznego, indywidualnego i psychologicznego aspektu diagnozy sądowo-psychologicznej, szczegółowego opisu struktury i funkcjonowania osobowości badanego, czy też uruchamianych przez niego mechanizmów motywacyjnych.

Celem prezentowanych badań było **wyodrębnienie grup sprawców o podobnych profilach (konfiguracji) czynników ryzyka oraz określenie wybranych strukturalno-funkcjonalnych właściwości osobowościowych, jakimi grupy te się charakteryzują, a także prześledzenie wewnątrzgrupowych zależności** pomiędzy czynnikami ryzyka, a **wybranymi cechami osobowości** nieletnich.

Przyjęto hipotezę, iż wartość diagnostyczną mają nie tyle izolowane czynniki, co ich wzajemna konfiguracja. Kształt (charakter) zależności pomiędzy czynnikami ryzyka a wybranymi cechami osobowości będzie odmienny w poszczególnych grupach różniących się profilem czynników.

2.1. Metoda, osoby badane i narzędzia badawcze

Badaniami objęto grupę 98 nieletnich chłopców przebywających na terenie zakładów poprawczych. Średnia wieku w badanej grupie wyniosła 18,2 lata (SD 1,1). Większość badanych dopuściła się przestępstwa agresywnego, w tym 4 osoby (3,9 %) znalazły się w zakładzie poprawczym z powodu popełnienia zabójstwa. W badaniach posłużono się następującymi narzędziami:

- do badania nasilenia i struktury czynników ryzyka zastosowano kwestionariusz SAVRY (Structured Assessment of Violence Risk in Youth);
- do diagnozy temperamentalno-charakterologicznych cech nieletnich posłużono się kwestionariuszem osobowości Eysencka (EPQ-R);
- diagnozy lokalizacji mechanizmów kontroli dokonano przy pomocy Skali I-E Rottera;
- w celu diagnozy poziomu koherencji nieletnich użyto Kwestionariusza Orientacji Życiowej – SOC-29, A. Antonovskiego;
- diagnozy poziomu empatii badanych dokonano przy pomocy Skali Empatii Mehrabiana i Epsteina;
- tyle i strategię radzenia sobie ze stresem badano przy pomocy Kwestionariusza Radzenia Sobie – CISS (Enderler, Parker).

2.2. Wyniki badań

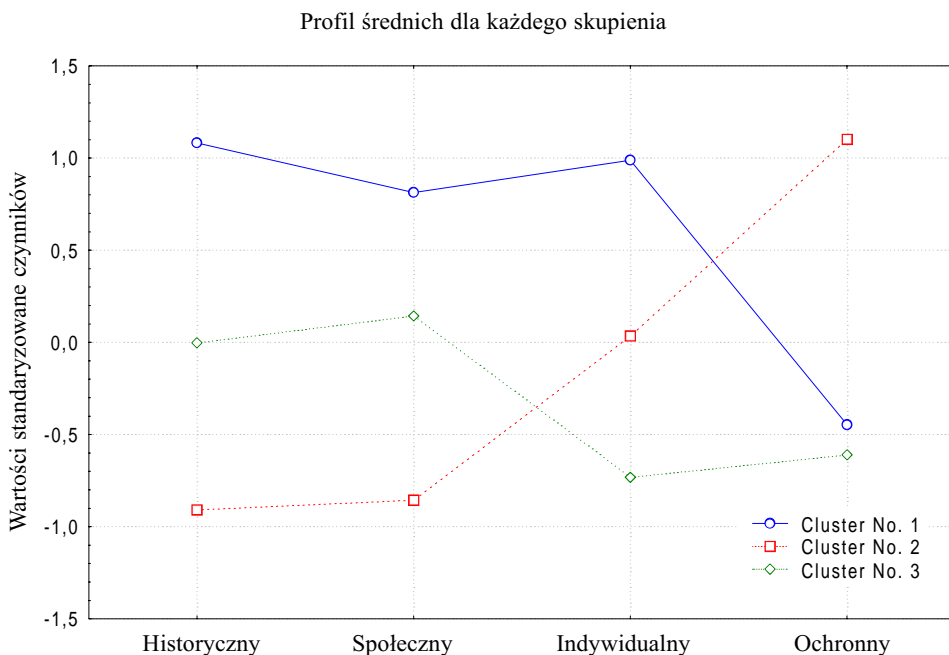
W celu wyodrębnienia grup nieletnich charakteryzujących się określoną konfiguracją czynników zastosowano analizę skupień. W procedurze skupiania posłużono się niehierarchiczną metodą k-średnich (Dobosz, 2001).

Do analizy wykorzystano 4 skale SAVRY. Wyłonione w ten sposób skupienia (grupy nieletnich) porównywano pod względem następujących zmiennych:

- wymiarów osobowości Eysencka,
- lokalizacji mechanizmów kontroli,
- poziomu koherencji,
- poziomu empatii,
- stylów radzenia sobie ze stresem.

W celu sprawdzenia różnic między grupami przeprowadzono analizę wariancji (ANOVA). W przypadku istotnych statystycznie wyników zastosowano test porównań wielokrotnych Tukey'a dla nierównych liczebności, co pozwoliło na ustalenie szczegółowych różnic między średnimi grupowymi. Do określenia związków między danymi zmiennymi w poszczególnych grupach użyto współczynnika korelacji „r” Pearsona.

W efekcie analizy wyodrębniono 3 interpretowalne skupienia ($n = 27, 32, 38$), odpowiadające określonym profilom czynników ryzyka. Graficzne przedstawienie profili wykreślonych dla poszczególnych skupień przedstawia rys. 1.

Rys. 1. Profile średnich wartości standardowych dla poszczególnych skupień

Skupienie 1 – charakteryzuje się najwyższym natężeniem w zakresie czynnika historycznego, społecznego i indywidualnego. Wynika z tego, iż osoby należące do tej grupy były w przeszłości sprawcami czynów agresywnych, bądź też doświadczyły zachowań o charakterze przemocy. Relacje społeczne, interpersonalne tych osób są zaburzone, prezentują one negatywne postawy, a także źle funkcjonują pod względem psychologicznym i behawioralnym. Bardzo niskie nasilenie zmiennych tworzących czynnik ochronny wskazuje dodatkowo na brak występowania czynników mogących, poprzez swe korzystne oddziaływanie, osłabiać negatywny wpływ innych wskaźników. Grupę tę umownie nazwano **grupą totalnie niedostosowanymi**.

Skupienie 2 – charakteryzuje najniższe natężenie w zakresie zmiennych składających się na czynnik historyczny i społeczny, średnie jest natomiast natężenie zmiennych opisujących czynnik indywidualny. Charakterystyczne jest, iż w skupieniu tym uzyskano bardzo wysokie wyniki w zakresie czynników ochronnych. Grupę tą stanowią osoby, które pomimo iż rozwijały się w nienajlepszych warunkach środowiskowo-wychowawczych źle funkcjonują społecznie. Odpowiedzialna za to jest prawdopodobnie ich nieprawidłowa osobowość. Wysoki wskaźnik czynników ochronnych wskazuje ponad to na istnienie licznych zmiennych mogących zmniejszać prawdopodobieństwo pojawienia się zachowań o charakterze przemocy, a także redukować wpływ innych, negatywnie oddziaływujących czynników. Było to jednak trudne z uwagi na ujawniane zaburzenia funkcji i struktury osobowości. Można powiedzieć, iż w tej grupie czynniki ochronne nie były w stanie odegrać swojej ochronnej, redukującej roli. Grupę tę nazwano **grupą zaburzonych osobowościowo**.

Skupienie 3 – charakteryzują średnie natężenie w zakresie czynnika historycznego i społecznego oraz bardzo niskie wyniki w czynniku indywidualnym i ochronnym. Wskazuje to, iż osoby tworzące tę grupę mogły w przeszłości doświadczyć w pewnym stopniu przemocy, a także mogły być sprawcami czynów agresywnych. Ich złe funkcjonowanie społeczne związane jest przede wszystkim z niekorzystnymi warunkami rozwojowo-środowiskowymi, nie zaś z nieprawidłowo kształtującą się osobowością, zwłaszcza w swoim głębszym intrapsychnym wymiarze. Równocześnie osoby te pozbawione są, na skutek niskiego nasilenia zmiennych ochronnych, możliwości uzyskania wsparcia społecznego czy też nie podlegają oddziaływaniom, które mogłyby zmniejszać ryzyko pojawienia się zachowań o charakterze przemocy. Grupę tę nazwano **grupą socjopatyczną**.

2.3. Różnice między skupieniami

Poniższa tabela przedstawia średnie wyniki surowe poszczególnych czynników dla trzech skupień oraz średni wynik surowy poszczególnych czynników policzony dla całej grupy badanych.

Dla czynników: *historyczny, społeczny i indywidualny*, różnice istotne statystycznie wystąpiły między wszystkimi średnimi. W przypadku czynnika *ochronnego* nie stwierdzono istotnej różnicy między skupieniem 1 (0,48) a skupieniem 3 (0,18).

Tabela 1.

Średnie:	HIST	SPOŁ	IND	OCH	N
Skupienie 1	14,30	10,00	12,44	0,48	27
Skupienie 2	7,09	6,66	10,16	3,28	32
Skupienie 3	10,37	8,66	8,32	0,18	38
All Grps	10,38	8,37	10,07	1,29	95

2.4. Konfiguracja czynników ryzyka a ich związki z wybranymi cechami osobowości.

Różnice między skupieniami tworzącymi trzy opisane profile czynników nie pokazują współzależności pomiędzy wybranymi cechami osobowości a poszczególnymi czynnikami. Założono, iż rodzaj profilu traktowany jako operacjonalizacja typu zaburzenia zachowania może pozostawać w związku i wpływać na kształt i rodzaj poszukiwanych zależności. Typ profilu traktowany jako operacjonalizacja typu zaburzenia osobowości (czy też zaburzenia zachowania) może odzwierciedlać się w kształcie i rodzaju zależności poszczególnych czynników ryzyka z wybranymi cechami osobowości. Mówiąc inaczej, chodzi o wykrycie i opisanie typowych i różnych dla poszczególnych skupień związków i zależności pomiędzy poszczególnymi czynnikami ryzyka a wybranymi cechami osobowości. Wartość diagnostyczna poszczególnych czynników ryzyka będzie więc odmienna w wyodrębnionych grupach.

Przedstawione poniżej cztery tabelki ilustrują związki, jakie zachodzą pomiędzy poszczególnymi czynnikami ryzyka a wybranymi cechami osobowości w poszczególnych skupieniach.

Przeprowadzona analiza wykazała, iż różnie kształtują się poszukiwane związki w zależności od wyodrębnionego skupienia. I tak, zależności pomiędzy nasileniem tzw. **czynników historycznych** a cechami osobowości są najsilniejsze w pierwszym skupieniu opisującym grupę tzw. **totalnie niedostosowanych**. Zależności te mają zarówno pozytywny, jak i negatywny charakter i dotyczą z jednej strony neurotyzmu i emocjonalnego stylu radzenia sobie ze stresem (pozytywna korelacja) oraz psychotyzmu, a także ogólnego poziomu koherencji (negatywna korelacja) oraz jego dwóch składowych (zrozumiałości i zaradności). Analizowane zależności charakteryzują się przeciętną siłą związku.

W pozostałych dwóch skupieniach (tzw. grupy **zaburzonych osobowościowo i socjopatyczna**) nie ustalono podobnych współzależności.

Podobnie jak w przypadku czynników historycznych, przedstawia się zależność pomiędzy grupą tzw. **czynników społecznych** a skupieniem pierwszym. Ustalono

Tabela 2. Związek czynników historycznych z wybranymi cechami osobowości w poszczególnych skupieniach

	Czynniki Historyczne		
	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3
EKSTR	0,13 p = ,521	0,03 p = ,886	-0,10 p = ,574
NEU	0,51 p = ,008	0,28 p = ,135	0,04 p = ,822
PSY	-0,44 p = ,024	-0,14 p = ,475	-0,22 p = ,195
KLAM	0,12 p = ,568	-0,12 p = ,520	0,27 p = ,103
EMPATIA	0,38 p = ,053	-0,04 p = ,837	-0,10 p = ,560
C_ZAD	-0,20 p = ,327	0,18 p = ,349	0,05 p = ,753
C_EMOC	0,41 p = ,038	0,22 p = ,241	-0,22 p = ,187
C_UNIK	-0,04 p = ,830	-0,11 p = ,547	-0,07 p = ,686
C_UWAGA	-0,04 p = ,860	-0,21 p = ,268	-0,24 p = ,149
C_KONT	-0,30 p = ,140	0,18 p = ,347	0,10 p = ,556
KOHEREN	-0,46 p = ,019	-0,11 p = ,567	0,02 p = ,897
P_ZROZ	-0,46 p = ,019	-0,31 p = ,095	0,06 p = ,716
P_SENS	-0,10 p = ,621	0,01 p = ,938	0,06 p = ,706
P_ZARAD	-0,40 p = ,045	0,03 p = ,881	-0,07 p = ,689
ROTTER	0,22 p = ,270	-0,36 p = ,049	-0,24 p = ,154

mianowicie, iż w grupie sprawców określonych jako **totalnie niedostosowani** istnieje pozytywny związek pomiędzy nasileniem czynników społecznych a poziomem neurotyzmu oraz stylem radzenia sobie ze stresem polegającym na odwracaniu uwagi. Negatywna zależność dotyczy ogólnego poczucia koherencji oraz jego składowej tj. poczucia zaradności. Istnieją również zależności w skupieniu drugim tj. grupie zaburzonych osobowościowo. Odnoszą się one do stylu radzenia sobie ze stresem, skoncentrowanym na unikaniu oraz zewnętrznej lokalizacji mechaniz-

Tabela 3. Związek czynników społecznych z wybranymi cechami osobowości w poszczególnych skupieniach

	Czynniki Społeczne		
	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3
EKSTR	-0,15 p = ,467	0,28 p = ,139	-0,11 p = ,528
NEU	0,44 p = ,026	0,28 p = ,127	-0,03 p = ,851
PSY	-0,07 p = ,738	-0,12 p = ,541	0,22 p = ,182
KLAM	-0,10 p = ,644	-0,21 p = ,268	0,25 p = ,129
EMPATIA	0,24 p = ,235	0,28 p = ,134	-0,29 p = ,085
C_ZAD	-0,16 p = ,429	0,35 p = ,059	-0,24 p = ,151
C_EMOC	0,30 p = ,130	0,07 p = ,707	-0,22 p = ,187
C_UNIK	0,31 p = ,117	0,39 p = ,032	-0,18 p = ,289
C_UWAGA	0,40 p = ,045	0,35 p = ,057	-0,16 p = ,342
C_KONT	0,01 p = ,959	0,31 p = ,099	-0,19 p = ,257
KOHEREN	-0,52 p = ,006	-0,02 p = ,917	-0,05 p = ,768
P_ZROZ	-0,32 p = ,108	-0,23 p = ,213	0,24 p = ,161
P_SENS	-0,38 p = ,052	0,11 p = ,558	-0,02 p = ,917
P_ZARAD	-0,39 p = ,047	0,06 p = ,734	-0,29 p = ,084
ROTTER	0,06 p = ,760	-0,37 p = ,046	-0,15 p = ,382

mów kontroli. Są to także zależności o przeciętnej sile związku. W skupieniu trzecim (**socjopatia**) nie ujawniono żadnych istotnych współzależności.

Nieliczne związki, dotyczące jedynie skupienia pierwszego (**totalne niedostosowanie**), zachodzą w zakresie czynników indywidualnych. Dotyczą one negatywnej zależności, o umiarkowanej sile, pomiędzy poziomem ekstrawersji i empatią a omawianą grupą czynników ryzyka. Powyższe wyniki są zaskakujące, ponieważ można było oczekiwać, iż istnieje zależność pomiędzy czynnikami

Tabela 4. Związek czynników indywidualnych z wybranymi cechami osobowości w poszczególnych skupieniach

	Czynniki Indywidualne		
	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3
EKSTR	-0,43 p = ,029	-0,22 p = ,238	0,14 p = ,410
NEU	-0,08 p = ,683	-0,18 p = ,339	-0,04 p = ,832
PSY	0,05 p = ,806	0,22 p = ,234	0,06 p = ,734
KLAM	0,03 p = ,898	-0,07 p = ,727	-0,19 p = ,254
EMPATIA	-0,41 p = ,036	-0,07 p = ,711	-0,22 p = ,191
C_ZAD	-0,15 p = ,457	0,03 p = ,876	-0,15 p = ,371
C_EMOC	-0,24 p = ,238	-0,18 p = ,338	-0,10 p = ,573
C_UNIK	0,04 p = ,864	0,06 p = ,772	-0,16 p = ,353
C_UWAGA	0,00 p = ,981	0,04 p = ,821	-0,18 p = ,277
C_KONT	0,08 p = ,693	0,12 p = ,519	-0,15 p = ,368
KOHEREN	-0,02 p = ,932	0,14 p = ,472	-0,05 p = ,755
P_ZROZ	0,03 p = ,899	0,11 p = ,578	-0,21 p = ,223
P_SENS	-0,09 p = ,655	-0,08 p = ,689	0,00 p = ,978
P_ZARAD	0,03 p = ,880	0,25 p = ,187	0,06 p = ,734
ROTTER	0,05 p = ,798	-0,30 p = ,106	0,12 p = ,473
WCQ_PRZE	-0,16 p = ,434	-0,17 p = ,382	0,04 p = ,822

indywidualnymi a strukturą i cechami osobowości badanych we wszystkich trzech wyodrębnionych skupieniach.

Można było oczekiwać, iż statystyczna analiza danych ujawni szereg zależności pomiędzy tymi zmiennymi, które uwzględniają paradygmat salutogenetyczny a grupą czynników ochronnych. Istotnie, zależność taką ujawniono w skupieniach pierwszym i trzecim. W grupie **zaburzonych osobowościowo** nie ujawniono żad-

Tabela 5. Związek czynników ochronnych z wybranymi cechami osobowości w poszczególnych skupieniach.

	Czynniki Ochronne		
	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3
EKSTR	0,05 p = ,823	-0,06 p = ,754	0,18 p = ,283
NEU	-0,28 p = ,174	0,32 p = ,088	-0,16 p = ,329
PSY	-0,21 p = ,306	-0,10 p = ,598	-0,47 p = ,003
KLAM	0,32 p = ,113	0,21 p = ,277	0,05 p = ,756
EMPATIA	-0,29 p = ,147	-0,11 p = ,575	0,45 p = ,005
C_ZAD	0,34 p = ,086	0,20 p = ,300	0,44 p = ,006
C_EMOC	-0,37 p = ,062	0,30 p = ,102	-0,15 p = ,363
C_UNIK	0,11 p = ,594	0,31 p = ,099	0,33 p = ,049
C_UWAGA	0,14 p = ,500	0,34 p = ,070	0,22 p = ,187
C_KONT	0,26 p = ,204	0,07 p = ,724	0,40 p = ,014
KOHEREN	0,53 p = ,006	-0,14 p = ,451	0,51 p = ,001
P_ZROZ	0,07 p = ,752	-0,29 p = ,120	0,43 p = ,008
P_SENS	0,41 p = ,039	0,12 p = ,517	0,41 p = ,012
P_ZARAD	0,69 p = ,000	-0,15 p = ,444	0,35 p = ,036
ROTTER	-0,34 p = ,091	-0,22 p = ,253	-0,37 p = ,026

nych istotnych statystycznie współzależności. Odmienne natomiast przedstawia się kwestia w tzw. **skupieniu socjopatycznym**. Analiza wykazała tu istotne, pozytywne, charakteryzujące się przeciętną siłą związku, zależności pomiędzy nasileniem czynników ochronnych a poziomem empatii, zadaniowym stylem radzenia sobie ze stresem lub tendencjami do unikania konfrontacji z nim, mechanizmem poszukiwania kontaktu z innymi ludźmi oraz wewnętrzną lokalizacją kontroli.

Negatywna zależność dotyczy natomiast poziomu psychotyzmu. Najogólniej biorąc, wyniki w skupieniu trzecim (**socjopatia**) uzasadniają pewien optymizm

terapeutyczny czy resocjalizacyjny (niestety jedynie w stosunku do omawianej grupy sprawców), podkreślają bowiem możliwość kształtowania i korekcji osobowości (jej cech czy mechanizmów) poprzez uruchamianie i manipulowanie czynnikami ochronnymi.

3. Wnioski

Przeprowadzone badania, uzyskane wyniki oraz ich statystyczna analiza sugerują, iż trudno mówić o ogólnym, dotyczącym wszystkich nieletnich, modelu przestępczego zachowania nieletnich uwzględniającym, z jednej strony, pełny katalog czynników ryzyka, z drugiej, pozostające z nimi we współzależności zmienne osobowościowe. Sensowne i celowe zdają się natomiast te kierunki poszukiwań badawczych, które zmierzają do wykrycia i opisanego zależności pomiędzy konfiguracją czynników ryzyka a zmiennymi opisującymi strukturę i funkcje osobowości nieletnich. Potwierdza to przedstawiona statystyczna analiza wyników uwzględniająca trzy podstawowe skupienia czynników ryzyka pozwalające na wyodrębnienie trzech grup nieletnich: **totalnie niedostosowanych, zaburzonych osobowościowo i socjopatycznych**. Badania w zasadzie potwierdziły więc hipotezę o różnym, odmiennym kształcie czy charakterze zależności pomiędzy czynnikami ryzyka a wybranymi cechami osobowości nieletnich. Można więc mówić o kontekstualnym charakterze wykrytych współzależności.

Uzyskane zależności mogą być przydatne w codziennej klinicznej praktyce sądowo-opiniodawczej. Zwiększają bowiem trafność diagnozy, sprzyjają opisowi osobowości w jej funkcjonalnym, dynamicznym i motywacyjnym wymiarze oraz dają podstawy do formułowania bardziej szczegółowych, indywidualnych wskaźników leczniczo-resocjalizacyjnych.

Najogólniejszy wniosek z przeprowadzonych badań i analiz sprowadzić można do stwierdzenia, iż warto podejmować dalsze badania, które pogłębią, poszerzą i uporządkują wiedzę na temat analizowanych współzależności. Istnieje więc możliwość, a nawet potrzeba kontynuowania procesu operacjonalizacji psychologicznego modelu czy modeli zmiennych, uwzględniających zarówno układ czynników ryzyka, jak i funkcjonowanie osobowości nieletnich.

Piśmiennictwo

1. Beelmann A., Bliesener T., Loesel (2000): *Dimension of Impulses and Their Relation to Antisocial Behavior in Male Adolescents*, w: Czerederecka A., Jaśkiewicz-Obydzińska T, Wójcikiewicz J. (red.): *Forensic Psychology and Law*, Kraków, Wydawnictwo IES.
2. Boer D.P., Hart S.D., Kropp P.R., Webster Ch. D. (1997): *Manuel for the Sexual Violence Risk – 20*, The mental Health Law, & Policy Institute Simon Fraser University.
3. Borum R., Bartel P., Forth A. (2002): *Manual for the Structured Assessment of Violence Risk in Youth*, Version 1., Consultation Edition; Florida: University of South Florida USF.

4. Cooke D.J., Michie C. (2001): *Refining the construct of psychopathy: towards a hierarchical model*, Psychol. Assess; 13(2), 171–188.
5. Corrado R., Roesch R. Hart S. Gierowski J. K. (2002): *Multi-Problem Violent Youth*; Amsterdam: IOS Press, Ohmsha.
6. Dolan M., Doyle M. (2000): *Violence risk prediction*, The British Journal of Psychiatry, vol. 177; no 4: 303–311.
7. Douglas K.S., Webster Ch.D., Hart S.D., Eaves D., Ogloff J.R.P. (2001): *HCR-20 Violence Risk Management Companion Guide*, The Mental Health Law, Policy Institute Simon Fraser University.
8. Farrington D. (1991): *Childhood aggression and adult violence: Early precursors and later outcomes*, w: Pepler. D., Rubin K., Hillsdale (red.) *The development and treatment of childhood aggression*, NJ: Erlbaum.
9. Gray N.S., McGleish A., Timmons D., MacCulloch M.J., Snowden R.J. (2003): *Prediction of violence and self-harm in mentally disordered offenders: a prospective study of the efficacy of HCR-20, PCL-R, and psychiatric symptomatology*, J. Consult. Clin. Psychol; 71(3): 443–451.
10. Loesel F. (2000): *Risk/Need Assessment and Prevention of Antisocial Development in Young People: Basic Issues from a Perspective of Cautionary Optimism*, w: Corrado R.R, Roesch R., Hart. S.D., Gierowski J.K. (red.): *Multi-Problem Violent Youth*, Foundation for Comparative Research on Needs, Interventions and Outcomes, IOS Press, Ohmsha.